

Слухенська Руслана

Іванушко Яна

Селіверстов Сергей

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7308-9566>

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0001-8086-5351>

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-1557-4934>

СТРУКТУРА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

А Створення творчого освітнього простору забезпечує розвиток творчого потенціалу майбутнього лікаря шляхом упровадження нестандартних способів навчальної діяльності, організації пошукової, дослідницької діяльності, заохочення ініціативи до пошуку власних ідей тощо. Висвітлено розроблену нами модель формування творчого потенціалу студентів-медиків, показано результати проведених анкетувань щодо креативних навичок у майбутніх лікарів.

Ключові слова: творчий потенціал; професійна підготовка; майбутній лікар; педагогічний процес; модель; уявлення; розвиток особистості

Актуальність проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Створення творчого освітнього простору забезпечує розвиток творчого потенціалу майбутнього лікаря шляхом упровадження нестандартних способів навчальної діяльності, організації пошукової, дослідницької діяльності, заохочення ініціативи до пошуку власних ідей тощо. Структурними компонентами педагогічно комфортного середовища є творча доброзичлива атмосфера, ситуація успіху, імпровізація. Перетворювальні здібності в умовах творчого освітнього середовища й конкретної діяльності сприяють розвитку особистісних і професійних рис майбутнього лікаря.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Одним із завдань професійної підготовки майбутніх лікарів має бути створення педагогічних умов для професійно-творчого самовиявлення студентів-медиків. Ця ідея ґрунтується на принципі гуманізації професійної підготовки фахівця, здатного до реалізації власного потенціалу (І. Бех, Н. Бібік, П. Кравчук, В. Кремень, О. Пехота, Е. Помиткін, В. Риндак, С. Сисоєва, В. Сластьонін та ін.), на основних положеннях провідних концепцій теоретико-методичних засад професійної освіти (П. Воловик, О. Варецька, А. Маркова, Н. Ничкало, Т. Сущенко, А. Субетто, Ю. Татур та ін.). Питанням творчого, критичного, клінічного мислення присвячені наукові розвідки І. Борискової, О. Демидової, Л. Добровської, І. Загашева, Л. Лебедевої, Г. Ліндсея та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні реалії потребують лікарів, які не лише опанували професійні знання та вміння у межах обраної спеціальності, а й мають розвинений інтелект, сформовані професійно-особистісні якості, власні погляди на професію та своє місце в ній, керуються відповідними ціннісними орієнтаціями, прагнуть до постійного неперервного самовдосконалення, що є основою для успішного вирішення життєвих і професійних проблем [7]. Зокрема, науковцями виділено такі критерії на шляху до формування творчого успішного лікаря: любов до людей і живої природи,

гуманні погляди; пильна увага, що допомагає знаходити незначні прояви хвороби; добре розвинена пам'ять (для запам'ятовування симптомів захворювань і медикаментів); спритні руки для проведення процедур; психологічна врівноваженість; відповідальність і любов до чистоти; безкорисливість; швидка реакція і високий ступінь самовладання [10]. На підставі аналізу методологічних підходів до професійної підготовки майбутніх лікарів, закономірностей формування творчого потенціалу загалом та окремих його складників, структурних компонентів, принципів освіти з урахуванням форм, методів, засобів навчання нами розроблено модель формування творчого потенціалу майбутніх лікарів.

Мета статті: висвітлити розроблену нами модель формування творчого потенціалу студентів-медиків, показати результати проведених анкетувань щодо креативних навичок у майбутніх лікарів.

Викладення основного матеріалу. Модель (лат. modulus – міра, зразок) – система об'єктів або знаків, яка відтворює найістотніші властивості системи-оригіналу; штучна система елементів, яка з певною точністю відображає деякі властивості, сторони, зв'язки об'єкта, що досліджується [15, с. 120].

На основі узагальнення знань про модель нами була розроблена структурно-функціональна модель формування творчого потенціалу майбутніх лікарів у процесі професійної підготовки, структура якої включає концептуальні підходи до процесу формування творчого потенціалу майбутніх лікарів: особистісно зорієнтований; гуманістичний; діалогічний; культурологічний; системний; діяльнісний; акмеологічний [3; 6].

Мета – формування творчого потенціалу майбутніх лікарів у процесі професійної підготовки.

Завдання: формування мотиваційно-ціннісного компонента творчого потенціалу майбутніх лікарів, що передбачає забезпечення сформованості системи мотивів та особистісних цілей, позитивного ставлення до культури

професійного спілкування, ціннісних орієнтацій, в основі яких лежить професійна культура й етика моральних і професійних принципів; цінності тлумачать як поняття, за допомогою якого характеризують соціально-історичне значення для суспільства й особистісний зміст для людини визначених явищ дійсності [15, с. 265]; як духовне формування, що існує через моральні та естетичні категорії теоретичної системи, утопічні образи, суспільні ідеали тощо і є критерієм оцінювання дійсності людиною та джерела системоутворювальної основи людського діяння [17, с. 651–652]; формування *деонтологічного компонента*, що визначає оволодіння психолого-педагогічними знаннями про сутність і складники моралі, етики, професійної культури й особливості їх прояву у сфері професійної діяльності [5]; деонтологічна підготовка є цілеспрямованим керованим процесом, який забезпечує формування деонтологічної компетентності, системи ціннісних мотивів, деонтологічних знань, умінь, навичок, особистісно значущих якостей, необхідних для здійснення нормативної професійної поведінки в лікарняній діяльності й уміння будувати стосунки в системі «людина – людина» та здійснювати рефлексію власної поведінки; до останнього часу проблемам етики й деонтології у медичній освіті не приділялася належна увага, у медичній практиці почастішали випадки ігнорування вимог лікарської етики й деонтології – тому виникла проблема формування в студентів духовно-моральних цінностей, розвитку емпатійних здібностей, уміння співпереживати й співчувати стану пацієнта [4]; формування *мисленнєво-мовленнєвого компонента* творчого потенціалу майбутніх лікарів, що забезпечує розвиток творчого і клінічного мислення студентів-медиків, культури та психології спілкування, навичок ведення професійного діалогу; збагачення лексичного запасу загальнонавчальної і термінологічної лексики медичної галузі; володіння комунікативною компетентністю дає лікареві можливість: краще розпізнавати й правильно розуміти вербальні й невербальні ознаки спілкування з пацієнтами й отримувати

від них більше інформації, що стосується хвороби; ефективно проводити діагностику, виявляти соматичні симптоми, причини яких можуть мати психологічну або соціальну природу; передавати пацієнтові адекватну медичну інформацію й мотивувати їх дотримуватися здорового способу життя, активізувати компенсаторні механізми хворого, допомогти йому поновити зв'язок зі світом, подолати так звану «засвоєну або навчену безпорадність», зруйнувати стереотипи, створені хворобою й створити зразки здорового реагування [1, с. 11]; формування *операційно-діяльнісного компонента* творчого потенціалу майбутніх лікарів, що сприяє вдосконаленню творчих і комунікативних умінь і навичок, клінічного мислення студентів), здатності генерувати нові ідеї, прогнозувати клінічну ситуацію; активізує потребу в творчому самовираженні та готовності до професійної самореалізації.

Ознаками сформованості творчого потенціалу майбутніх лікарів, на наше переконання, є творче і клінічне мислення, відповідальність, винахідливість, комунікабельність, лікарська інтуїція, емпатійність, здатність передбачати і прогнозувати, прагнення набувати нового досвіду, ентузіазм, кмітливість, соціальна зрілість, прагнення до постійного розвитку, професійного самовираження, самовдосконалення, духовного зростання, соціальна і творча активність, здатність легко пристосовуватися до нових умов і обставин, вміння розуміти проблему й генерувати нові ідеї та відкидати несуттєве і другорядне, здатність до професійної співпраці, аналізу й синтезу.

З метою з'ясування міри уявлень про творчий потенціал лікаря було проведено анкетування, під час якого за оцінкою шкалою в порядку значущості студенти визначали складники творчого потенціалу: творчо-пошукове клінічне мислення, уява, фантазія, культура мовлення, громадянська активність, здатність бачити проблему, вміння генерувати ідеї, здатність оперативно й самостійно приймати рішення (табл. 1):

Таблиця 1

Уявлення викладачів про творчий потенціал лікаря

Місце творчості в системі цінностей	Відсотки	Уявлення про творчий потенціал лікаря		
		Повні	Неповні	Фрагментарні
11 – 15	17%	5%	7%	5%
6 – 10	55%	25%	24%	6%
1 – 5	28%	15%	9%	4%

За результатами анкетування встановлено, що серед викладачів, які брали участь у констатувальному експерименті, 28% респондентів у переліку життєвих цінностей позиціонували категорію творчості на 1–5 місця, з них: повні уявлення про творчий потенціал лікаря засвідчили 15% викладачів, неповні – 9% тих, хто поставив творчість у

першу п'ятірку місць, фрагментарні уявлення про творчий потенціал лікаря продемонстрували 4%.

У системі життєвих цінностей 55% респондентів поставили творчість у позицію від 6 до 10 (25% викладачів – з повними уявленнями про творчий потенціал лікаря, 24% – неповні уявлення, 6% викладачів – фрагментарні уявлен-

ня). Серед 17% опитаних, які за результатами тестування не надавали творчості першочергового значення, 5% за-свідчили повні уявлення про творчий потенціал лікаря, 7% викладачів – неповні, 5% респондентів – фрагментарні уявлення про творчий потенціал лікаря.

Здатність до саморозвитку – одна з особистісних передумов формування творчого потенціалу майбутнього лікаря в процесі професійної підготовки. Саморозвиток включає в себе самопізнання, творче самовизначення, самоврядування, самовдосконалення, самореалізацію. Творчий саморозвиток – це процес неперервного самотворення і самовдосконалення творчих рис особистості, що допомагає їй піднятися на вищий рівень і зуміти компетентно вирішувати життєво необхідні творчі завдання та проблеми.

Розвиток соціальної зрілості майбутнього лікаря тісно пов'язаний із розкриттям потенційних можливостей особистості. Підвищується рівень її організації, особистість стає інтегрованою, зростає її професійна самосвідомість, стає глибшим розуміння соціального змісту вчинків, їх морального значення. основними критеріями соціальної зрілості є: соціальна активність, соціальна самовизначеність, соціальна відповідальність, готовність до виконання соціальних ролей. Розвиток вищого рівня соціальної зрілості особистості є результатом постійної роботи над собою, саморозвитку і самовиховання, глибоке усвідомлення сучасності з позицій планетарного мислення [8].

Активність є формою вираження потреб особистості, її характеристикою як суб'єкта життєдіяльності. Активність сприяє злиттю індивіда із соціумом (ідентифікація) і виділенню, збереженню свого «Я» (автономізація), тобто є способом формування, розвитку особистості та подолання зустрічних детермінантів (причин) у процесі її становлення. Це досягається завдяки оптимальному використанню природних здібностей і можливостей індивіда, знаходженню

оптимально-індивідуального темпу життя, своєчасному включенню особистості в соціальні процеси тощо [12].

Спрямованість діяльності на користь суспільства є найхарактернішою ознакою соціально активної людини, що проявляється в професійній діяльності, творчому пошуку, вмінні відповідально приймати ефективні й нестандартні рішення.

Працюючи над розвитком клінічного мислення, стверджуючись на зовнішньому рівні, майбутній лікар виявляє свою творчу ініціативність і активність в усіх сферах життя (навчання, науковій та позааудиторній роботі), завдяки своїй мобільності набуває початкового професійного досвіду, водночас із відвідуванням навчальних занять в університеті працює на неповний робочий день за медичним фахом.

Високою ефективністю відзначалося використання творчих завдань, реалізованих за допомогою методу проектів, що сприяло формуванню професійних навичок майбутніх лікарів, активізації їхнього творчого потенціалу. У цьому процесі значну роль відіграла креативність викладачів, висока відповідальність до створення творчого професійно орієнтованого, педагогічно комфортного освітнього середовища, яке було основною умовою творчого розвитку, саморозвитку й самореалізації кожного студента-медика, допомагає розкрити його творчий потенціал. Під час написання проектів майбутні лікарі не тільки збагачувалися новими знаннями, а й отримували певний досвід практичних навичок.

Теоретична та практична підготовка майбутніх лікарів має відповідати не лише програмовим вимогам, а й потребам сучасного суспільства. У процесі роботи майбутніх лікарів над творчими проектами (індивідуальними й колективними) з'ясувалося, що проектна діяльність ефективно впливає на розвиток творчого потенціалу студентів-медиків (табл. 2):

Таблиця 2

Порівняльна характеристика впливу традиційних і творчих завдань на формування творчого потенціалу майбутніх лікарів

Критерії	Традиційні	Творчі
Пізнавальний інтерес	46%	54%
Творче мислення	26%	74%
Клінічне мислення	48%	52%
Самостійність	36%	64%
Здатність до генерування ідей	37%	63%
Комінікабельність, культура діалогу	22%	78%

Особливо дієвим був метод проектів у формуванні комунікативного компонента творчого потенціалу майбутнього лікаря, адже відомо, що від мистецтва мовного спілкування медика дуже часто залежать результати лікування. Словом можна і підтримати пацієнта, і ранили – тому здатність майбутнього лікаря володіти культурою мовлення має велике значення. Професійне мовлення майбутнього

лікаря включало діалоги з хворим, з колегами, спілкування з родичами хворих, написання різних довідок, протоколу операцій, історії хвороби тощо.

У процесі дослідження було впроваджено розроблено програму семінару-практикуму «Формування діалогічної культури майбутніх лікарів» передбачала розгляд таких важливих для формування культури професійного діалогу

питань: культура діалогу в структурі професійної культури лікаря; усні контакти в ситуаціях професійного спілкування в медицині; теоретичні та практичні аспекти культури спілкування лікаря в процесі професійної діяльності; формування тактовності та дипломатичності лікаря при спілкуванні; правила та норми використання мовних моделей звертання, погодження, ввічливості в професійному спілкуванні в медицині; оволодіння етичними засобами професійного спілкування [6; 5]. Культура діалогічного спілкування в системі цінностей та пріоритетів особистості лікаря; правила ведення діалогу, бесіди та підтримання розмови; подолання психологічних бар'єрів при спілкуванні з пацієнтом; деонтологічні цінності в контексті діалогічної культури майбутніх лікарів; емпатійне ставлення лікаря до співрозмовника, сприймання та розуміння пацієнтів [13; 9; 8].

Проектно-технологічна, перетворювальна діяльність – це спосіб розвитку самостійності, творчого підходу до вирішення проблем, втілення креативних ідей у процесі створення оригінального інформаційного продукту, творчого пошуку, в процесі якого студенти оволодівають алгоритмом творчої діяльності, вчать самостійно збирати, обробляти й аналізувати інформацію, інтегрувати й застосовувати раніше набуті знання і вміння, досягати бажаних практичних результатів [18; 14; 11].

Формування творчого потенціалу майбутніх лікарів відбувалося і в процесі активної участі студентів-медиків у позааудиторній роботі, що характеризувалася такими особливостями: добровільністю студентів у позааудиторній роботі; позааудиторні заходи мають невимушений характер і виключають контроль у вигляді оцінок умінь, навичок, знань; поза аудиторна робота сприяє самостійності студентів, їх ініціативності та творчості.

Метою *позааудиторної роботи* був розвиток різноманітних інтересів і здібностей студентів, збагачення досвіду особистісної та професійної самореалізації, виховання самостійності та відповідальності, організація активного відпочинку й розумового дозвілля молоді. У позааудиторний час студенти самі керували процесом оволодіння знаннями, формуванням умінь і навичок.

Важливим складником позааудиторної роботи майбутніх лікарів стала науково-дослідна робота, спрямована на поглиблення мотивації творчої професійної діяльності студентів, розвиток творчого, пошукового, клінічного мислення тощо. Активна участь майбутніх лікарів у роботі університетської клініки сприяла формуванню інноваційної компетентності студентів-медиків, розвитку ініціативності, самостійності індивідуального професійного стилю і творчих здібностей, оволодінню дослідницькими вміннями, зорієнтованими на професійну діяльність у галузі охорони здоров'я.

Активна співпраця і співтворчість майбутніх лікарів у роботі студентської ради, в організації та проведенні різноманітних конференцій, дискусійних майданчиків, клубів новаторської діяльності, конкурсів, олімпіад тощо спону-

кали студентів-медиків до самореалізації, творчого саморозвитку.

У процесі професійної підготовки надзвичайно важливу роль відігравав педагогічний супровід під час становлення майбутніх лікарів як носіїв професії, особливо в процесі проходження практики [19]. Під час педагогічного експерименту ми переконалися в тому, що індивідуальність викладача – дієвий чинник формування особистості майбутнього лікаря XXI ст., бо ніщо так спонукало студента до професійного самозростання, як власний приклад професіонала-наставника, педагогічний супровід процесу формування творчого потенціалу майбутнього лікаря.

Поняття «супровід» у педагогіці трактується як «особливий вид взаємодії з метою створення сприятливих умов розвитку суб'єктів взаємодії»; метод, який «забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом розвитку оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору» [20], та сприяє «вихованцю в процесі подолання проблем, організації соціальних взаємин, внутрішніх взаємин із собою та навколишнім світом [14]. Відтак, супровід – це процес, спрямований на розвиток ініціативи й стимулювання соціальної активності молоді [6].

На думку дослідниці С. Ускової, можна визначити такі основні сенси феномена педагогічного супроводу: супровід самовизначення та творчої діяльності особистості; супровід формування компетентності людини; супровід як процес, що сприяє особистісному розвитку індивіда та його міжособистісній взаємодії відповідно до суспільно визначених норм; супровід соціальної адаптації людини та самостійного виконання нею соціальних вимог [16, с. 85–86]. За словами Є. Александрової, педагогічна підтримка – це «тип педагогічної діяльності, сутність якого полягає як у превентивному процесі навчання дитини самостійно планувати свій життєвий шлях і індивідуальний освітній маршрут, організовувати життєдіяльність, вирішувати проблемні ситуації, так і в перманентній готовності адекватно відреагувати на ситуації його емоційного дискомфорту» [2]. На думку Т. Ковальової, особливим типом гуманітарного педагогічного супроводу є тьюторський супровід; тьютор – це педагог, який діє за принципом індивідуалізації та супроводжує побудову особистістю своєї індивідуальної навчальної програми [9, с. 55]. Завдання формування самостійної, відповідальної та соціально мобільної особистості, здатної до соціалізації в суспільстві та активної адаптації на ринку праці, визначає необхідність широкого використання під час психолого-педагогічного супроводу різноманітних програм розвитку соціальних навичок, здатності до особистісного самовизначення й саморозвитку.

Педагогічний супровід, на наше переконання, є цілісною, системно організованою діяльністю студентів під керівництвом і пильною увагою викладача. У процесі такої роботи створюються соціально-психологічні та педагогічні умови успішного навчання і розвитку кожного студента в освітньому середовищі ЗВО, прийняття суб'єктом розвитку

оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору. Цей метод ґрунтується на взаємодії того, хто супроводжує, і того, кого супроводжують.

Висновки. Таким чином, одним із пріоритетних завдань гуманітарного складника сучасної медичної освіти є формування і розвиток активної, ініціативно-творчої, компетентної особистості майбутнього лікаря, який володіє професійним творчим мисленням, особливим філософсько-медичним світоглядом, готовністю до творчої самореалізації й постійного фахового самовдосконалення в умовах жорсткої професійної конкуренції.

Перспективи подальших досліджень. Надалі маємо намір розробляти практичні шляхи розвитку творчого потенціалу студентів-медиків.

Список використаних джерел

1. Аверин В. А. Психология в структуре высшего медицинского образования : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Санкт-Петербург, 1997. 39 с.
2. Александрова В. Г. Возрождение духовных традиций гуманной педагогики. Педагогика. 2008. № 6. С. 42–47.
3. Асламова М. Аксиологічні основи виховання морально-етичних якостей майбутнього лікаря. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава, 2014. Вип. 13. С. 38–42.
4. Белых А. С. Единство задач мировоззренческого развития и профессиональной подготовки молодого специалиста. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2012. № 5 (52). С. 44–54.
5. Васильева Л. А. Компетентностная модель выпускника медицинского колледжа. *Проблемы и перспективы развития образования* : материалы международного науч. конф., (г. Пермь, апрель 2011 г.). Пермь : Меркурий, 2011. Т. II. С. 7–9.
6. Вульф В. Б. 3. Педагогическое сопровождение: явление и процесс. *Мир образования – образование в мире*. 2006. № 2. С. 43–53.

Слухенская Руслана, Иванушко Яна, Селиверстов Сергей. Структура формирования творческого потенциала студентов-медиков в процессе профессиональной подготовки.

А Освещено разработанную нами модель формирования творческого потенциала студентов-медиков, показано результаты проведенных анкетирований по креативным навыкам у будущих врачей. Создание творческого образовательного пространства обеспечивает развитие творческого потенциала будущего врача путём внедрения нестандартных способов учебной деятельности, организации поисковой, исследовательской деятельности, поощрение инициативы к поиску собственных идей и тому подобное..

Ключевые слова: творческий потенциал; профессиональная подготовка; будущий врач; педагогический процесс; модель; представление; развитие личности

Slukhenska Ruslana, Ivanushko Yana, Seliverstov Serhiy. The Structure of Formation of Creative Potential of Medical Students in the Process of Studing.

С The model of formation of creative potential of medical students designed by authors of this paper, answers on questionnaires about creative skills of future doctors are described in the paper. Creative educational space provides development of creative potential of a future doctor by means of introduction of non-standard methods of education, organization of searching and exploratory activities, promotion of initiative for gaining own goals, etc.

Key words: creative potential; professional preparation; future doctor; pedagogical process; model; conception; development of personality

Слухенська Руслана Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри внутрішньої медицини, фізичної реабілітації, спортивної медицини та фізичного виховання ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»

E-mail: slyruslana@gmail.com

Іванушко Яна Григорівна, кандидат медичних наук, доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»

E-mail: yana_iv@ukr.net

Селиверстов Сергій Іванович, асистент кафедри БЖД Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

E-mail: SergeySeliverstov63@gmail.com

7. Гордійчук С. В. Реформування системи професійної освіти України в контексті Болонського процесу. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Педагогічні науки. Глухів, 2012. Вип. 20. С. 11–15.
8. Дудікова Л. В. Формування готовності до професійного самовдосконалення у майбутніх лікарів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2011. 22 с.
9. Ковалева Т. М. Матеріали курсу «Основи тьюторського супроводження в общем образовании» : лекції 1–4. Москва : Первое сентября, 2010. 56 с.
10. Лимар Л. В. Аналіз дослідження сформованості готовності до безконфліктної взаємодії з пацієнтами студентів-медиків. *Вісник Чернівецького нац. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка*. Серія Психологічні науки. Чернівці, 2010. Вип. 82, т. 1. С. 366–371.
11. Маяковская Н. В. Профессиональное воспитание будущего врача в медицинском вузе на основе аксиологического подхода : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Шуя, 2012. 23 с.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Психология управления : навч. посіб. 2-ге вид., доп. Київ : Академвидав, 2010. 544 с.
13. Основи красномовства : метод. рекомендації до вивчення навч. дисц. / уклад. Т. А. Равлюк. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. 48 с.
14. Рожков М. И. Педагогическое обеспечение работы с молодежью: Юногики. Москва : Владос, 2008. 264 с.
15. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. Київ : Ексіб, 2004. 304 с.
16. Ускова С. А. Сопровождение как базовая категория современной педагогики: теоретическое обоснование. *Человек и образование*. 2013. № 2 (35). С. 84–88.
17. Філософський словник соціальних термінів / за ред. В. С. Бакірова. [3-тє вид., доповн.]. Київ ; Харків : РИФ., 2005. 670 с.
18. Шорникова О. Н. Технология формирования информационной компетентности студентов на основе междисциплинарной интеграции. *Современные наукоёмкие технологии*. 2010. № 12. С. 83.
19. Ямницький О. В. Аксиологічні складові професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх практичних психологів. *Наука і освіта*. 2014. № 12. С. 220–225.
20. Яренчук Л. Г. Випереджувальний розвиток творчого потенціалу майбутнього вчителя технологій: деякі результати експериментального дослідження. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського* : зб. наук. пр. Одеса. 2011. № 1–2. С. 187–192.